

Balaban, Majer

Przegląd literatury historii Żydów w Polsce. I 1907-1909 - II 1909-1911 (z dodatkami z lat poprzednich)

Przegląd Historyczny 15/2, 231-248

1912

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Przegląd literatury historii Żydów w Polsce

I 1907-1909 — II 1909-1911

(z dodatkami z lat poprzednich).

Od roku 1903 podawałem w „Kwartalniku historycznym“ Przegląd literatury historii Żydów w Polsce. I tak umieściłem w tomie XVII (str. 475—486) przegląd z lat 1899—1903, w tomie XVIII (str. 635—640) przegląd z lat 1903—4, a w tomie XXII (str. 494—524) przegląd z lat 1904—1906, z uzupełnieniem tytułów, opuszczonych w dawniejszych przeglądach. Ostatni artykuł ukazał się w osobnej odbitce p. t.: Przegląd literatury historii Żydów w Polsce 1899—1907, Lwów 1908.

Obecnie podaję przegląd tego samego przedmiotu za cztery ostatnie lata (1907—1911) i to w dwóch działach, chronologicznie zestawionych, I. lata 1907—9, II 1909—11. Ogrom przedmiotu, niemożność natychmiastowego otrzymania wszystkich prac, wchodzących w zakres tego działu historycznego, zmusza mnie do takiego postępowania. W ostatnich latach urosła literatura historyczna, odnosząca się do Żydów polskich tak dalece, że niema mowy o skontrolowaniu i wyczerpaniu całokształtu i dlatego muszę u wstępu prosić o wyrozumiałość. Już ta różnorodność języków i krajów, w których się odnośne pojawiają prace, utrudnia uzupełnienie materiału i zgóry zakreśla pracownikowi granice niedoskonałości.—Obok oddzielnych prac uwzględniłem w niniejszym przeglądzie następujące roczniki i czasopisma, nie licząc rozpraw, wydanych w tym lub owym dzienniku: *Jewrejskaja Starina* (Petersburg) *Monatschrift für Geschichte u. Wissenschaft des Judentums* (Wrocław), *Zeitschrift für hebraeische Bibliographie* (Frankfurt n/M) *Jahrbuch der juedischen litterarischen Gesellschaft*. (Frankfurt u/M) tomy I—VII. *Pereżytoje* tom I—III (Petersburg), *Zeitschrift d. hist. Gesellschaft. f. d. P. Posen*, *Hist. Monatsblaetter f. d. P. Posen*, *Karaimskaja Zizn* (Moskwa) *Rus* (Lwów) *Mitteilungen zur jüd. Volks-*

kunde (Wiedeń), *Hakedem* (Petersburg) *Ostewweichische Wochenschrift* (Wiedeń), *Allgemeine Zeitung des Judentums* (Berlin), Izraelita (Warszawa), *Wschód, Jedność* (Lwów) i t. p. Na ten okres przypadają dwa zbiory jubileuszowe, jeden na cześć Feilchenfelda (1907) drugi Harkawy'ego (1909), *Almanach Żydowski* pod red. Reicha Leona (Lwów 1910) oraz szereg kalendarzy żargonowych i hebrajskich. Tu miejsce na wzmiankę dla trzech encyklopedyi żydowskich. I. w języku angielskim (Newyork) już gotowa, II. po rosyjsku (Petersburg); dotąd wyszło 13 tomów, III. hebrajska (Newyork), dotąd ukazało się 6 tomów. W części pierwszej niniejszego przeglądu uwzględniamy tylko tomy I—V encyklopedyi rosyjskiej; angielska nie należy do tego okresu, wyszła bowiem już w r. 1905. Hebrajską oraz resztę tomów rosyjskich omówimy w części drugiej. Tutaj nadmieniamy jeszcze, że byłby ostateczny czas, by się jakiś wydawca lub jakieś towarzystwo naukowe podjęło wydania „Bibliografii historycznej Żydów w Polsce“, gdyż bez bibliografii praca na tem polu jest zupełnie niemożliwą.

Część I, 1907 — 1909.

I. Bibliografia.

- 1) Przeglądy bibliograficzne, oraz recenzje w rocznikach *Revue de Etudes juives* (Paryż) z lat 1906, 1907, 1908.
  - 2) Abrahams J. Bibliography of hebraica and judaica, autumn. 1904—autumn 1905. *Oxford* 1905. 8°, str. 41. Odbitka z *Jewish quarterly Review*.
  - 3) Abrahams J.: dtto 1905—1906. *Oxford* 1906. 8°, str. 46 Odbitka z *Jewish quarterly Review*.
  - 4) Balaban Majer Dr.: Przegląd literatury historii Żydów w Polsce 1899 — 1907. Lwów. 1908, str. 35, tytułów 311. Odbitka z kwartalnika historycznego tom XXII.
  - 5) Balaban Majer Dr.: Bibliograficzeskia zamietki po istorii jewrejew w Polsce. *Jewr. Starina*. St. Petersburg. Tom I, str. 309—317. (1909).
  - 6) Weisz Max. Katalog der hebräischen Handschriften u. Bücher in der Bibliothek des Prof. Dr. Dawid Kaufman. Frankfurt. 1906. 8°, str. 199+80.
- Rec. Blau w *Revue d. Etudes juives* str. 1907, str. 156—9.

II. Opracowanie encyklopedyczne.

- 7) *Jewrejskaja Encyklopedja*. „Ogól wiadomości o żydostwie i jego kulturze w przeszłości i terażniejszości. Pod naczelną redakcją Dr. L. Katzenelzona i barona D. G. Ginzburga. Całość obliczona na 16 tomów; na razie omówimy pięć t. j. litery, a, b, w do *Gadassi*. Wydanie Twa wydawnictw, naukowych żydowskich oraz wydawnictwa: Brokhaus-Efron. Petersburg.

Po ukończeniu angielskiego wydawnictwa: „Jewish Encyclopedia“ (12 tomów, Newyork) przystąpiło wyżej wspomniane wydawnictwo do nowego dzieła, które nie tylko językiem różni się od tamtej encyklopedyi. Tutaj poświęcono *stosunkom Żydów na wschodzie* szczególną uwagę, a tem samem pierwszy raz historii Żydów w *Polsce i Rosyi* oddano należne miejsce. Całość ma dziewięciu redaktorów; obchodzą nas tutaj: dział V, (okres europejski historii żyd. — redaktor M. Wischniter), dział VII (nowo-żydowska literatura — redaktor S. L. Zinberg), — i dział VIII (dzieje Żydów w Rosyi od roku 1772 — redaktor Julij Hessen). Pomijam tu wszystkie drobniejsze miasta i miasteczka, którym bodaj małą poświęcono notatkę i wskażę tu na bardziej obszernie opracowane, jak np. *Brześć Litewski* (opr. Wischnitzer i Szabad) *Berdyczów* (ciż sami) *Brody* (Balaban), *Warszawa*, (Wischnitzer, Hessen, Sokolow i Szabad) *Wilno* (Magid, Hessen i Günzburg), na szereg miast galicyjskich (Buczacz, Bochnia, Borysław, Bóbrka i t. p.) opracowanych przez Balabana. Co do osób, mamy już królów polskich: August II i III, Bolesław, Batory, Władysław IV i t. p., oraz nadzwyczaj ciekawą i obszerną pracę Hessena o wszystkich trzech Aleksandrach, cesarzach Rosyi. Obszerne artykuły są: Akta historyczne (Balaban, Dubnow i Hessen) Apologeci i Apologia (Stolpern, Balaban i Perelman) gubernia Bessarabska, Wołyńska, Braclawski cadyk, rabi Nachman, Witebsk (Wischnitzer i Wiszniak), Witebska gubernia i t. p. Wśród nazwisk współpracowników znajdujemy najlepsze nazwiska w świecie naukowym jak: Dubnowa, Hessena, Poznańskiego, Berdyczewskiego, Wienera, Wischnitzera, Harkawy'ego, Ginzburgów, Drabkina, Klausnera i wielu innych, którzy są ostoją wiedzy żydowskiej. Jeden wielki brak posiada to wydawnictwo, a jest nim część ilustracyjna. Ilustracyi jest bardzo mało i są one przygodnie zebrane, bez systemu, przypadkowo przez autorów nadesłane. A przecież powinno takie wydawnictwo epokowe i ten dział zorganizować, oraz bodaj w dalszych tomach uzupełnić to, czego w pierwszych pięciu nie dano. Z wyjątkiem kilku artykułów (Antokolski, Aronsohn, Wilno) wszystkie inne albo są niedostatecznie, albo wcale nie ilustrowane. Wszak podać z Warszawy nową synagogę i warsztaty, a z Berdyczowa, Brześcia ani jednej rycinki, to przecież za mało. Dziś, gdy ilustrujemy podręczniki szkolne, dzieło takie jak encyklopedia winno dać nie tylko tekst, ale też i materiał ilustracyjny pierwszego rzędu.

8) Karpeles Gustaw: *Geschichte der jüdischen Literatur*. wyd. II. Berlin 1909 2 tomy. W drugim tomie poświęcone są ustępy: VII (Das jüngere rabbinische Schrifttum) i VIII (die jüdisch-deutsche Literatur) prawie wyłącznie uczonym i pisarzom, działającym w Polsce. I tak mamy tam Jakóba Pollaka (zmarł w Krakowie 1541 r.) *ojca pilpulu* w Polsce, Szaloma Szachnę, Mojżesza Isserlesa, Natana Szpirę (1585 — 1633), Majera z Lublina (Maharam), Joela Sirkša, (Bach), Jozego Falka Kohen (Sma) Sabbataja Kohen (Szach), oraz cały szereg innych uczonych, dobrze znanych ze swych zasług na polu nauki talmudycznej. Niestety, musimy tu zarzucić autorowi pobieżność, oraz niewyzyskanie najnowszych na tem polu prac: Horodeckiego, Wettsteina, Epsteina, Budbera, Friedberga, Lewina i t. p. Mamy na całych stro-

nicach imiona i dzieła, często bez żadnego wewnętrznego związku. Jeśli coś więcej mamy o Jonatanie Eibenschützu, to o ruchu Frankistycznym mamy pół strony, a o literaturze przedmiotu ani słowa. Wszak uwaga: „Auch diese Bewegung hatte natürlich ihre mystischen Bekenntnisschriften und rabbinischen Widerlegungen, in denen sich die ganze Not der Zeit und der geistige Verfall am klarsten spiegelten“ (str. 329 tom II) jest przecież za ogólna na historię literatury. Bardzo ciekawy jest ustęp VIII (o literaturze żargonowej), w którym autor podał szczegóły o tłumaczeniach biblii, rymowanych psalterzach, komediach i pieśniach ludowych. Niestety to, cośmy powiedzieli o ustępie siódmym, odnosi się i do ósmego.—Najnowszej literaturze hebrajskiej i żargonowej poświęcił autor po 4–6 wierszy druku, w których wylicza tylko imiona niektórych poetów i pisarzy; haskałę w Polsce zupełnie opuścił.

9) Philippsohn Martin Dr. Prof.: *Neueste Geschichte des jüdischen Volkes*. (Schriften herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums) 2 tomy Lipsk 1909—1910. Tom I. zawiera historię żydowską od końca XVIII w. (Rewolucya francuska) do roku 1875. Tom II dzieje do r. 1908. Tam sprawy polskorosyjskie przedstawiono bardzo płytko, na podstawie kilku broszur, nieraz wydanych aż w Ameryce. Autor nie zna języków słowiańskich i posługiwał się temi nielicznymi, często tendencyjnymi broszurami, jakie znalazł w języku niemieckim lub francuskim. Nie wyzyskał też autor literatury hebrajskiej i żargonowej. Historyk tej miary jak Philippsohn sam ocenił ten brak i w drugim tomie opracował tylko *Poznańskie*, oraz podał kilka szczegółów o Galicyi. Resztę zarezerwował dla tomu III, w którym *polonica* ma dlań opracować pani Salomea Kryńska z Warszawy. Jedno tylko pogłębił i nawiązał do krajów dawnej Rzpltej t. j. ruch *narodowo-żydowski* i jego literaturę. Philippsohn jest antysyonistą, umie jednak stanąć na piedestale historycznym i ocenić wszechstronnie ruch dlań niesympatyczny. Również dał piękny, choć krótki zarys literatury nowo-hebrajskiej i żargonowej, którą całkiem zignorował Karpeles. O rozwoju żargonu w Ameryce autor tylko napomknął mimochodem. *Omówienie III tomu (Lipsk 1911) w drugiej części*.

III. Materyały.

10. Prochaska Antoni: *Lauda sejmikowe*. Tom I Lauda Wiśnińskie 1577—1648 r. Lwów 1909. Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum Bernardyńskiego we Lwowie tom XX, stron L 630 folio. W Sądowej Wiszni zbierała się na sejmiki szlachta województwa Ruskiego, by obradować nad sprawami swemi i wybierać posłów na sejm, deputatów trybunałskich, urzędników ziemskich, by spisywać instrukcye, a w czasach większej autonomii uchwalać budżet wojewódzki. Ciekawą jest rzecz, jak się szlachta odnosiła do Żydów w swoim województwie. Kilkadziesiąt zapisek (żydowskich) świadczy o tem, że na ogół szlachta się zupełnie Żydami nie zajmowała i li tylko w poszczególnych wypadkach wypowiadała swe zdanie. I tak, gdy uniwersał królewski

wymagał nowych podatków, żąda szlachta, by Żydzi, oprócz ryczałtowego *pogłównego*, płacili podymne, czopowe i t. p.; nieraz odzywa się zdanie, by zupełnie znieść ryczałtowy kontyngens pogłównego i aby „Żydzi *realiter* pogłównie płacili“ (rok 1636 Nr. 200, 72, 73, rok 1638 Nr. 204, 42 rok 1642 Nr. 214, 5). Nieraz żąda oddzielnego podatku szlachta jednej Ziemi, jakto czytamy o tem „by żydzi płacili *podymne* w Ziemi przemyskiej“ (r. 1643 Nr. 218, 3).

Szlachta zabiera głos w kwestyi *handlu* żydowskiego i to raz za Żydami, drugi raz przeciw nim. Gdy kuśnierze lwowscy nie dopuszczają Żydów do handlu futrami, szlachta, zebrana na sejmiku w r. 1640, konstatuje: „że wielkie uciążenie w tem stan szlachecki być sobie rozumie, iż tylko samym kuśnierzom futra przedawać pozwolono, a mianowicie sobole, domówić się tego mają *serio* pp. posłowie nasi, aby to znieśiono i żeby, jako i przedtem, tak i teraz wolno było przedawać nie tylko kuśnierzom, ale też i Żydom futra i sobole, dla tańszego kupna, co jednak niema szkodzić *pactis*, które miasto z Żydami mają“. Nr. 209, 33. Instrukcyę tę powtarza szlachta w r. 1641 (Nr. 211, 88) przyczem wysuwa na czoło interes swój szlachecki. Z tego samego powodu występuje przeciwko temu, by Żydzi handlowali *winem*, (r. 1615 Nr. 100, 23) *końmi*, (r. 1645 Nr. 215, 6) żąda usunięcia Żydów od dzierżawy *salin* (r. 1628 Nr. 163, 32) *mennicy* (r. 1624 Nr. 145, 5) *dóbr ziemskich* (rok 1645 Nr. 223, 78). Kilkakrotnie powtarza się zakaz handlowania saletrą, bronią i t. p. (np. r. 1641 Nr. 211, 16). Całe stronicie zajmują rachunki sejmiku z Żydami-dzierżawcami dochodów państwowych i ziemskich (podymne, furmanka, czopowe i t. p.). Dwukrotnie w tej epoce wyraża szlachta swe życzenie „by sądy generalne wojewody były sądami *ultimae instantiae* dla Żydów“, (r. 1577 Nr. 29, 6) „oraz by Żydów nie *evocowano* poza *forum* wojewody“ (r. 1618 Nr. 114, 4). Mamy też kilka zapisek w kwestyi religijnej: zakaz trzymania służby chrześcijańskiej, pozwolenie na budowę bóżnicy w *Przemysłu* (r. 1593) przeciw opinii biskupa i w sprawie kradzieży Hołsty w kościele św. Stanisława we Lwowie (r. 1641 Nr. 211, 49). Ostatni ten wypadek tak rozgniewał szlachtę, że pod koniec swego *laudum* dodała następujący *passus*: „A gdzieby się potem Żydy (s.) manifeste ex inquisitionibus dowiodło, że albo dziecię chrześcijańskie *odio religionis* zabijają, albo *sacrilegium* jakie popełnią, czego by starsi Żydzi byli *conscii*, ażeby *pro poena* wszyscy onego miasta Żydzi wygnani *extra regnum* byli, i *bona ich confiscata*“.

11) Wischnitzer M.: Drei Briefe Dawid Friedländers an den Erzbischof von Warschau Franz Malczewski (W sprawie emancypacji Żydów w Polsce). Allgemeine Zeitung des Judentums 1908. Rocznik 72 Nr. 30. Berlin. Tutaj przypominamy, że Friedländer jest autorem projektu emancypacji Żydów w Królestwie polskiem p. t.: Ueber die Verbesserung der Israeliten im Königreich Pohlen. Ein von der Regierung daselbst im Jahr 1816 abgefordertes Gutachten. Berlin 1819. Tamże list biskupa Malczewskiego do Friedländera z daty Warszawa 21. I. 1816.

12) Goldstein S.: Uczastie Wilenskich jewrejów w traurie po smerti Kościuszko. (Udział żydów wileńskich w żałobie po śmierci Kościuszki). Jewr. Starina Tom I. (1909) str. 114—110.

Autor podaje podług dzieła p. t.: „*Zbiór mów, w różnych miejscach mianych, oraz opisów obchodu żałobnego nabożeństwa po zgonie ś. p. Tadeusza Kościuszki. (Wilno 1818)*” notatkę o żałobnym nabożeństwie w głównej bożnicy wileńskiej, odbytem dnia 8 grudnia 1817 r. Również podaje nam autor: „*Wiersze z okoliczności obchodu żałobnego nabożeństwa po zgonie ś. p. Tadeusza Kościuszki*” (tłumaczone z hebrajskiego prozą). Wiersze są nieznanego autora i stanowią jedną całość w sześciu zwrotkach. Przedrukowane z oryginału w *Lamusie*. Nr. 6, 1910.

13) Schorr Mojżesz Dr.: Krakowski swód jęwejskich statutow i przywilegii (Krakowski zbiór żydowskich statutów i przywilejów) Jewr. Starina Tom I, str. 247—265. Tom II, str. 76—100 i str. 223—246. (Petersburg 1909). Wydanie krakowskich statutów było potrzebą dawno w świecie naukowym odczuwaną, zwłaszcza, że wiele tam jest odmian od znanych nam statutów wielkopolskich, oraz szereg przywilejów handlowych; wydanych wyłącznie dla Żydów krakowskich. Wydawnictwo aktów poprzedził Dr. Schorr wstępem naukowym. (Omówienie w części II tej bibliografii).

14) Marek P.: Postanowienie krugłańskawo kagała o miednoj monetie i o lazie. (Postanowienie krugłańskiego kahału o miedzianej monecie i o agio) r. 1800. Jewr. Starina Tom I, str. 112—114. (Petersburg 1909) Ogłoszenia żargonowe.

15) *Synagogałnaja Elegia o żertwach Umańskiej riezni.* (Elegia synagogałna o ofiarach rzezi humańskiej). (1768) Jewr. Starina Tom I, str. 117—123 (Petersburg 1909).¹ Jest to elegia hebrajska, pisana pięknym klasycznym językiem. Obok tekstu hebrajskiego i rosyjskiego tłumaczenia, jest podana podobizna oryginału (fotografia).

16) Bałaban Majer Dr.: Polityczeskij paskwil jepochy Radowskoj konfederacyi. (Paskwil polityczny z czasów konfederacyi radomskiej). Jewr. Starina, Tom II, str. 101—104. (Petersburg 1909). Jest to petycja, wystosowana rzekomo przez „szlachtę izraelską jerozolimskich niegdyś dziedziów“ o nadanie jej szlachectwa polskiego. W rzeczywistości wystosowała tę petycję partya wroga pretensyom dyssydentów, aby ich żądania doprowadzić do absurdu.

17) Goldstein S.: Swiedenia o jęwejach w Polsce w polskoj sprawocznoj knigie 1781 goda Jewr. Starina Tom II, str. 121—125. Treść artykułu p. t.: „Naród Żydowski“ w dziele „Zbiór potrzebniejszych wiadomości, porządkiem alfabetu ułożonych“. Warszawa—Lwów 1781.

Dubnow S.: Iz mojego archiwa:

18) a) Dieło o jęwejskom samosudie w Podolii 1838—1840. (Rzecz o żydowskim samosądzie na Podolu). Pereżytoje Tom I. Petersburg 1908. Szereg dokumentów, odnoszących się do zabójstwa dwóch denuncyantów żydowskich, Oksmana i Szwarcmana. Denuncyowali oni Żydów, że unikają poboru wojskowego i tem rozgoryczyli tak ludność żydowską, że ta ich zlynchowała. W ten straszny proces—Uszyckoje dieło—był również wmieszany cudotwórca z Różan, rabi Izrael.

19) b) Zapreszczenie jęwejam żyt, na głównych ulicach goroda Wilna 1823. (Zakaz mieszkania Żydów na głównych ulicach Wilna)

j. w. str. 117—9. Ogłoszenie uliczne w języku polskim i w żargonie żydowskim, wydane przez policmajstra Szłykowa.

20) c) K'istoryi gonienia na jęwejskie knigi (1848) (Z historyi naganki na księgi hebrajskie) j. w. tom II, str. 112 — 114. Karta z dziejów cenzury rosyjskiej na Litwie.

21) Hessen Julij. a) Borba prawitelstwa s jęwejskoj odeżdoj w Imperyi i Carstwie polskom (Walka o strój żydowski w cesarstwie i królestwie polskim) *Pereżytoje* tom I (Petersburg 1908), tom II, str. 10 — 18. Przegląd rozporządzeń rządowych w sprawie zmuszenia Żydów do ubierania się po europejsku, (od r. 1804). Ciekawą rycinę załącza autor. Jest to kopia asygnaty kantoru „krupki“ wileńskiej na odzież (1841 r.).

22) b) Sudby Wołożyńskowo jeszibota (Losy jesziby włożyńskiej) *Poreżytoje* I str. II 19—22. Dzieje tej jesziby—ostoi ortodoksyi litewskiej — podaje autor od 1803 do roku zamknięcia 1892.

23) c) Gosudarstwennyj Gerb na kahalnych peczatiach. (Herb państwowy na pieczęciach kahalnych) *Pereżytoje* I str. II 23. W roku 1816 otrzymał kahał Wileński pozwolenie umieszczenia herbu państwowego na swej urzędowej pieczęci. Podobne pozwolenie miał kahał w Grodnie. W czwartym dziesięcioleciu XIX wieku odebrano kahałom to pozwolenie.

24) d) Pismo Izaaka Beera Lewinsohna do Szyszkowa, ministra oświaty, w sprawie wydania dzieła „*Teudo B. Izrael*“ j. w. str. 29. Pismo wysłał Lewinsohn z Krzemienica dnia 2. XII 1827 r. i na skutek niego otrzymał od ces. Mikołaja I. 1000 rubli na druk.

25) e) Listy Mojżesza Montefiorego i Ad. Cremieux do Dra Lientala i ministra oświaty (w Rosyi) Uwarowa w sprawie zakładania szkół dla Żydów w cesarstwie (z lat 1842—1847). *Pereżytoje* I str. II 23—34.

26) f) Listy J. B. Lewinsohna (Krzemieniec 1848) do ministra oświaty w Rosyi Uwarowa, w sprawie wychowania szkolnego Żydów. *Pereżytoje* I str. II 35.

27) Lewinsky A.: Zur Geschichte der Juden in Polen und Russland während des XVIII Jahrhdts. H a k e d e m Vierteljahrschrift für die Kunde des alten Orients und die Wissenschaft des Judentums. Petersburg 1907—1908. Rok I, zeszyt 4, str. 184—203; rok II, zeszyt 3—4, str. 122—134, (nieskoń.). Autor—rabin w Hildesheim—podaje notatki kronikarskie z czasopisma „*Hildesheimer Relations-Courier*“, poczynszony od r. 1748, odnoszące się do Żydów w Polsce. Bardzo liczne są relacje o planach fiskalnych, by pogłówne żydowskie zwiększyć i znieść ryczałt. Ciekawe są opisy rzezi humanńskiej, oraz mniejszych pogromów na Podolu i Ukrainie; czytamy także o oskarżeniu Żydów w Krzemienicu (1748) o t. zw. morderstwo rytualne, o Żydach dostawcach i myncarzach i t. p. Notatki te są nadzwyczaj ciekawe, jako sąd zagraniczny o sprawach polskich Żydów i byłoby wskazaniem, by nietylko judaica-polonica, ale na ogół *polonica*, zawarte w tym kuryerze, zbadać i opracować.

28) Sirkin G. J. Elegia na smiert lwowskich muczennikow (1728) Elegia na śmierć męczenników lwowskich. Jest to elegia na śmierć braci *Reicesów*, spalonych we Lwowie w r. 1728, znaleziona

w mieście *Stolbcy* w gubernii Mińskiej. Proces obacz w pracy Bala-
bana: *Dzielnica żydowska we Lwowie (niżej № 40)*.

29) Balaban Majer Dr.: *Spis żydów i karaitów ziemi hali-
ckiej i powiatów trembowelskiego i kołomyjskiego z r. 1765*. Lwów
1909. Odbitka z XI tomu Archiwum komisji historycznej Akademii
Umiejętn. w Krakowie. Spis opatrzony wstępem historycznym.

29a) Łopaciński.: *Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do
dziejów Lublina z lat 1648—1655. Przegląd Historyczny*. Warszawa
1909 IX 3, str. 349—357, X *Ze źródeł hebrajskich*. Trochę szczegó-
łów co do Żydów lubelskich, modlitwy za zmarłych i pomordowanych,
zawarte są w oryginale hebrajskim u Nissenbauma (ob. Przegl. Lite-
ratury Nr. 24).

IV. Miasta.

a) Poznań i Poznańskie.

30) Berliner Abraham: *Posnania und Polonia*. (Festschrift
zum 80-ten Geburtstag Feilchenfelds, Pleschen-Schrimm, 1907 str. 21—30).
1. *Posnania*: Kontynuacja listów błagalnych gminy żydowskiej w Po-
znaniu po pogromie w r. 1736. Pisma do gmin włoskich. (Obacz: Przegl.
literatury 1908 Nr. 41). 2. *Polonia*: Szczegóły z misji Jakóba Seleka
do papieża w sprawie t. zw. morderstwa rytualnego na Wołyniu w po-
łowie XVIII w. Bullę kardynała Ganganellego w tej sprawie zobacz
w „Päpstliche Bullen über die Blutbeschuldigung“. Monachium 1900.
August Schupp str. 37—133.

31) Grunwald M.: *Zur Geschichte des Deutschtums auf polni-
schen Boden*. Dodatek niedzielny do „*Vossische Zeitung*“ Nr. 25.
Berlin 1908.

32) Kassel Karl: *Die Juden in Posen*. „*Die Zukunft*“, Berlin
1908 rok. 17. Nr. 2.

33) Laubert M.: *Eine Korrespondenz zur Judenfrage in der
Provinz Posen (1829)*. *Historische Monatsblätter f. Prov. Posen* 1909
(zeszyt 8) a) str. 125—129. Jest to relacja „der Regierung zu Posen“
bardzo wroga Żydom, opatrzona ironicznymi glossami „Oberpräsidenta“,
Zerboni di Sposetti, przychylnie usposobionego względem Żydów.

34) Landsberger J. Dr.: *Der grosse Brand im Judenviertel
in Posen am 15 April 1803*. (Festschrift-Feilchenfeld str. 40—46) Re-
lacja o strasznym pożarze i o datkach na cel pogorzalców.

35) Landsberger J. Dr.; *Wiederaufbau der ehemaligen Ju-
denstadt zu Posen nach dem grossen Brande vom 15 April 1803*. *Hi-
storische Monatsblätter f. Prov. Posen* 1908. Nr. 10 str. 149—154. Przy
pożarze zgorzały domy żydowskie na 89 parcelach. Rząd pozwolił na
dawnym miejscu odbudować tylko 14 domów, losem obranych. Reszta
właścicieli została przesiedlona „*in die Neustadt*“ i otrzymała 50% za-
liczki na budowę. Autor kreśli opór Żydów, zupełnie zrozumiały, pro-
cesy licznych współwłaścicieli domów i t. p.

36) Wolff (Justitzrath in Lissa): *Die Juden in den Ostmarken*.
*Was haben sie dem preussischen Staat und was hat er ihnen gelei-
stet?* Vortrag vor dem Verbandstag der deutschen Juden am 24 Octo-

ber 1909 in Breslau, *Ost-West Berlin*. Grudzień 1909, str. 709—726. Wobec dzisiejszej polityki antypolskiej w poznańskim, pragnie autor nakreślić znaczenie Żydów w germanizacji kraju, przyczem podaje pokrótce dzieje Żydów od pierwszego rozbioru 1772. Rzecz mocno tendencyjna, daty historyczne ciekawe, ujęcie syntetyczne.

37) Heppner A. Dr. Rabbiner in Koschmin und Herzberg J. Lehrer in Bromberg: *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüd. Gemeinden in den Posener Landen*. Zeszytów 1—14 (komplet) stron 560. 8°, nakład Izraela Tucha. Koschmin. 1904—1908. Całe dzieło składa się z dwóch części: pierwsza (str. 1—287) zawiera ogólne dzieje Żydów w Poznańskim, część druga dłuższe, lub krótsze wzmianki o poszczególnych gminach żydowskich.

Część pierwszą można znów podzielić na dwie części: str. 1—174 są to czasy polskie, str. 175—287 czasy pruskie, Czasy polskie są od wieku XVI niezłe opracowane, ile że tutaj włożył dużo roboty p. Lewin, a nadto mieli autorowie wiele drukowanych rozpraw do dyspozycji. Natomiast pierwsze wieki są opracowane skandalicznie i tylko dziwić się należy prasie niemieckiej, że pierwsze zeszyty wydawnictwa tak podniosła w swych recenzjach. Autorowie czerpią żywcem z książki Sternberga: *Geschichte der Juden in Polen unter den Piasten und Jagiellonen* (Lipsk 1878) i nie znają najkardynalniejszych dzieł podstawowych. Nie rozumieją języka polskiego, ni rosyjskiego, nie znają zupełnie wydawnictw Akademii Umiejętności w Krakowie, prac konkursowych Wawelbergowskich, Towarzystwa dla rozszerzania oświaty wśród Żydów w Rosyi, nawet *Zeitschrift für die Provinz Posen*, autorowie piszą brednie, od których włosy stają na głowie. I tak biorą za fakt historyczny legendy czasów przed Mieszkiem I, mówią o przywileju, wydanym Żydom w r. 905, chrzest przyjął Mieszko I dnia 17 marca 965 r., pierwsi duchowni polscy pochodzili ze szlachty polskiej (str. 18), *Ryxa*, wdowa po Mieszku II, potwierdziła przywilej z r. 905 (str. 19), zdań z XVI wieku używa się dla XI (20); Zygmunt August miał prawie wyłącznie żydowskich myncarzy (str. 22), Łokietek powołał Żydów do wojska, za jego czasów Żydzi przyjęli strój krajowy, papież wprowadza w tym czasie w Polsce inkwizycję (44), dopiero przywilej Kazimierza pozwala Żydom pożyczać na nieruchomości (obacz przywileje Fryderyka Bitnego z r. 1244 § 25), Żydzi niemieccy ofiarowują Kazimierzowi Wielkiemu wielkie sumy pieniężne i koronę nieocenionej wartości za wpuszczenie ich do Polski (str. 48), król przyrzekł im opiekę, lecz tłum wymordował około 10,000 Żydów (str. 48). Rzecz o kradzieży Hostyi w Poznaniu w r. 1399, tak niezręcznie podana przez autorów (str. 57—9), została opracowana w rok później (1905) przez p. Rodgera Prumers'a w *Zeitschrift der hist. Ges. f. die Provinz Posen* str. 293—317, czego naturalnie autorowie znać nie mogli.

Od XVI wieku jest rzecz—jak powiedziałem—gruntowniej opracowana, choć wiek XVIII jest zbyt pobieżnie, bez pogłębienia. Obszerne opracowany jest stosunek Ziemstwa Wielkopolskiego do Sejmu żydowskiego, choć i to nie wyszło poza ogólniki, podane autorom przez Lewina. Nie określono terytoryalnych granic tego Ziemstwa, ani jego rachunków, wogóle nie zajrzano zupełnie do aktów.

Należycie opracowana jest część dziejów pruskich 1772—1904, tutaj podano tabele statystyczne, wykazy szkolne, rozporządzenia władz i t. p. Pod koniec jest osobny rozdział, poświęcony żołnierzom żydowskim z Poznańskiego, służącym w armii pruskiej.

Z ogólnej statystyki dowiadujemy się, że ludność żydowska maleje z roku na rok. I tak w r. 1849 na 1,333,317 mieszk. było 76,757 Żydów czyli 57⁰/₁₀₀, w r. 1852: 74,253 Żyd. t. j. 54⁰/₁₀₀, r. 1855: 53⁰/₁₀₀, r. 1858: 51⁰/₁₀₀, r. 1861: 51⁰/₁₀₀, r. 1864: 46⁰/₁₀₀, r. 1867: 43⁰/₁₀₀, r. 1871: 39⁰/₁₀₀, r. 1875: 29⁰/₁₀₀ w r. 1900 na 1,887,275 mieszkańców tylko 35,327 Żydów, czyli 19⁰/₁₀₀ lub 1.9⁰/₁₀. Te cyfry powinny pouczyć autorów o działalności pruskiej dla Żydów i o polityce wewnętrznej tego państwa, a jednak nie widzą tego autorowie i podkreślają na każdym kroku swą *niemieckość*. I tak czytamy na str. 21: „Wohl haben die Juden Polens im laufe der Zeiten das deutsche Wesen abgelegt, nicht aber die deutsche Sprache, die sie wie ein Palladium verchrtten und die ihnen eine heilige Erinnerung blieb“... „*Wer wollte noch als diesem den Juden das Verdienst absprechen, dass sie auch ausserhalb Deutschlands, inmitten des Slaventums, trotz allen Druckes und unaufhörlicher Verfolgungen, das echte Deutschtum hochgehalten und es bewahrt haben*“.

Część druga dzieła zawiera dłuższe i krótsze notatki o żydach w następujących miastach: 1) *Odolanów* (Adelnau), 2) *Gniewkowo* (Argenau), 3) *Barczyn*, 4) *Pszczewo* (Betsche), *Zbąszyn* (Beutschen), 6) *Bledzewo* (Blesen), 7) *Międzychód* (Birnbau), 8) *Bojanowo*, 9) *Babimost* (Bomst), 10) *Berek*, 11) *Braetz*, 12) *Bydgoszcz* (Bromberg), 13) *Budzין*, 14) *Buk*, 15) *Koronowo* (Polnisch-Krone), 16) *Czarnkowo* (Czarnikau), 17) *Czempin*, 18) *Dobrzyca*, 19) *Dolsk* (Dolzig), 20) *Dubin* (Dubin), 21) *Kcyń* (Exin), 22) *Wieleń* (Filehne), 23) *Fordon*, 24) *Wschowa* (Fraustadt), 25) *Miasteczko* (Friedheim), 26) *Gembitz*, 27) *Gnieszyn*, 28) *Golancza* (Gollantsch), 29) *Gąsawa*, 30) *Góra* (Görchen), 31) *Gostyn*, 32) *Grabów*, 33) *Grodzisk* (Graetz), 34) *Inowrocław* (Hohensalza), 35) *Janowiec*, 36) *Jaraczewo*, 37) *Jaroczyn*, 38) *Jutroczyn*, 39) *Kamionna* (Kähme), 40) *Kępno* (Kempen), 41) *Kleck*, 42) *Kobyła Góra*, 43) *Kobylin*, 44) *Kośmin*, 45) *Kosten*, 46) *Kostrzyn*.

Jakkolwiek większa część opracowań nie sięga poza czasy pruskie, jednak i z czasów polskich znajdzie badacz wiele materiału; ta część pracy ma dla badacza dziejów nadzwyczaj wielkie znaczenie.

b) Inne ziemie i miasta.

38) Lewin Louis: *Beiträge zur Geschichte der Juden in Kalisch*. Sonderabdruck aus „Festschrift zum 70. Geburtstage A. Harkavy's“, Kempen in Posen. 1909 stron 37. Praca rozpada się na trzy części. W pierwszej (Allgemeines) podaje autor trochę szczegółów z dziejów miasta od r. 1287 do 1902, zaczerpniętych z druków, lub aktów kahału poznańskiego. Część II to chronologiczne zestawienie rabinów od połowy XVII wieku do 1903 r., część III to alfabetyczny registr assesorów rabinackich, uczonych, seniorów kahalnych i ziemskich, lekarzy, drukarzy i t. p. w Kaliszu.

39) Rochlin L. L.: *Miasteczko Krasnopolie* (gub. Mohilew.

ską). Próba opisu statystyczno-ekonomicznego typowego miasteczka żydowskiego pasu osiadłości (rosyjskiej). Petersburg 1909, str. 99.

40) Balaban Majer Dr.: Dzielnica żydowska jej dzieje i zabytki. Biblioteka lwowska. Nr. V i VI. Lwów 1909, stronic 104 i 40 ilustracyi. Krótki zarys dziejowy lwowskiego ghetta miejskiego, oraz jego topografia. Liczne plany i ryciny bożnic i domów. *R.*: Słowo Polskie Nr. 522 z 8. XI 1909 Gazeta Lwowska z 2. II 1909 Nr. 275 Książka.

41) Balaban Majer Dr.: Iz proszlawo „Jewrejskoj ulicy“ we Lwowie (XVII—XVIII w.) Jewr. Starina 1909 tom I, str. 237—246. Jest to jeden ustęp z wyżej podanej „Dzielnicy żydowskiej“.

42) Balaban Majer Dr.: Cieniom Stanisława Żółkiewskiego. Przemówienie, wygłoszone w synagodze żółkiewskiej 29 września 1908 z okazji przeniesienia zwłok hetmana. *Wiek Nowy* 1908 Nr. 2, 172—75 z 1, 2 i 5. X. Liczne szczegóły o początkach gminy żydowskiej w Żółkwi, o założeniu synagogi tamże, oraz o udziale seniorów Żółkwi w ziemstwie ruskiem. *Przedruk. Jedność*, Lwów 1908 Nr. 40.

43) Biber Menachem Mendel: Sefer maskereth ligdolei *Ostroh*. (Księga pamiątkowa wielkich mężów w Ostrogu, ogół biografii uczonych, rabinów, naczelników sądów, mędrców . . . ., którzy byli w Ostrogu przez przeciąg czterech wieków. *Berdyczów* 1907, stronic 346 (hebr.). Ostrog był jedną z głównych gmin wołyńskich i odgrywał wśród żydostwa wschodnich kresów Rpltej poważną rolę. Autor szkicuje na wstępie trochę szczegółów z historii miasta, następnie opisuje bożnicę. Dowiadujemy się, że od roku 1690 posiadał Ostrog dwóch właścicieli, wskutek czego i gmina żydowska — podobnie jak gmina lwowska — rozpadła się na dwie części. Ciekawy jest statut Chewry kadiszy, który przedrukował autor w wyjątkach, oraz dzieje gminy w latach 1648—1649. Dowiadujemy się również, że w Ostrogu cierpieli Żydzi bardzo od studentów (Schülergeläuf) jak bywało we wszystkich miastach Rzpltej. Od str. 41 do końca następują notatki biograficzne rabinów i seniorów gminy ostrogskiej, opatrzone mnóstwem uwag bibliograficznych, odnośników, oraz epitafiów, dotyczących owych mężów. Biografii takich podaje autor 277. Pracą tą wypełnił p. Biber lukę, którą odczuwali badacze dziejów żydowskich w Polsce.

44) T. P.: Pamiątka z Jarosławia 1908 stron 30. Rozprawka popularna o historii Jarosławia, napisana z okazji wystawy rolniczej, tam się odbywającej. Na str. 8—12 procesy o t. zw. morderstwo rytualne, o podpalenie i t. p.; również wzmianka o bożnicach żydowskich i rycina bożnicy, założonej w r. 1809. O sejmach żydowskich autor nie wie.

c) Galicjana.

45) Balaban Majer Dr.: Żydzi w Austrii za panowania cesarza Franciszka Józefa I, ze szczególnem uwzględnieniem Galicyi 1848—1908. Stanisławów 1909, stron 32.

46) Tokarz Wacław Dr.: Galicya w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej 1783. Kraków 1909. Akademia Umiejętności. Jest to relacya rady Jana Wacława Margelika z r. 1783.

Osobny rozdział poświęcony jest Żydom. Sąd Margelika o Żydach ujemny.

47) Landau Saul Raphael: Der Polenklub und seine Hausjuden. Wiedeń 1907, sr. 42. Krótki zarys wyborów parlamentarnych i sejmowych w Galicyi od r. 1867. Dużo prawdy, ale też dużo tendencji. Autor jest antypolakiem i antysyonistą, jest narodowym Żydem.

48) Brawer A. J. Dr.: Galizien wie es an Oestreich kam. Eine historisch statistische Studie, über die inneren Verhältnisse des Landes im Jahre 1772. Leipzig-Wien. Freytag-Tempsky 1910, stronic 107. Syntetyczna i nadzwyczaj ciekawa praca zawiera szereg osobnych rozdziałów o Żydach. I tak na str. 23 — 29 mamy statystykę żydowską podług pierwszych konskrypcyi austriackich; gwałtowne różnice w cyfrach (w r. 1773: 224,981 Żydów, 1774: 171,851, 1776: 144,200, 1780: 151,302, 1782: 172,424, 1785: 212,000, 1786: 215,447) pouczają nas o wadliwości systemu konskrypcyjnego. Nadzwyczaj pouczającą jest tabela statystyczna wedle obwodów (Kreis), umieszczona na str. 25. Na niej możemy śledzić dyslokację Żydów w kraju, różnicę między gęstością ludności żydowskiej na wschodzie i zachodzie Galicyi. Cyfry procentowe tak wyglądają: w powiatach odciętych od województwa Krakowskiego stanowią Żydzi 2,5%, od wojew. Sandomierskiego 4,5%, na Rusi Czerwonej 13,2%, w dwóch miastach podolskich (Czerwonogród i Zbaraż) 4,4%. Sumarycznie w całej Galicyi w r. 1773: 224,981 czyli 9,6% całej ludności (2,307,973).

Autor opisuje (str. 40—44) stanowisko społeczne Żydów, poświęca oddzielny ustęp rzemiosłu żydowskiemu (str. 82) podnosząc, że szczególniej krawiectwo było w rękach żydowskich. Nadzwyczaj ciekawy jest ustęp o finansach kahalnych (str. 96 — 7), z którego się dowiadujemy, że kahały były winne kościołom i klasztorom 4,027,276 złp., z czego kahał lwowski: 575,861 złp. przemyski 90,681 złp. Autor podaje genezę tych długów i sposób ich spłacania. Bardziej pobieżnym, choć zastosowanym do ram całej pracy, jest ustęp o kulturze umysłowej Żydów; o karaitach autor prawie nic nie powiedział.

d) Żydzi polscy za granicą.

49) Löwenstein Dr.: (Bezirksrabbiner in Mosbach) *Zur Geschichte der Rabbiner in Mainz* (1615—1848). Jahrbuch der jüd. liter. Gesellschaft. III Frankfurt a/M. 1905, str. 220 — 240. Indeks rabinów Moguncyi wykazuje szereg osobistości, pochodzących z Polski; Nr. 10. Jakób z *Ostroga* wikary rab. w M. (1668—1675) Nr. 10 Samuel syn Henocha (1675—1676) był poprzednio sędzią w *Lublinie*; Nr. 12. Dawid z *Lidy* (1677—1681), powołany do Amsterdamu, musi ztąd uciekać, umiera we *Lwowie* w roku 1696.

50) Dukesz: *Chachmei Ahu*. Biographien und Grabinschriften der Dajanim, Autoren und der sonstigen hervorragenden Männer der 3 Gemeinden; Hamburg, Altona, Wandsbeck, ins deutsche übersetzt von Jak. Goldschmied. Hamburg 1908, str. 155 + 55. Z Polski pochodzili rabin Hillel (ur. 1615 w Żółkwi). Mojżesz syn Mardocheja, Jecheskiel Katzenellenbogen, rabin w Rózanach, Kiejdanach, Jonatan Eibenschutz

ur. w Krakowie, Izak Hurwitz, Raphael z Mińska, Cwi Hirsch w Zamościu, i wielu innych. Ciekawe są portrety rabinów: Chacham, Cui, Askenazego (um. we Lwowie 1718) i t. p.

51. Tenze: *Zur Geschichte der Juden in Fürth*. Jahrbuch der jüd. litter. Gesellschaft VI 1909, str. 153—233. Tutaj w XVII i XVIII wieku pracują prawie wyłącznie polscy rabin. I tak: Nr. 2: *Sabbatai Horowitz* (1628—1632) syn słynnego polskiego rabina Jezajasza Horowitza, oceniony raz pod Lublinem i ponownie pod Krakowem. On jest autorem modlitwy za pomordowanych w Niemirowie przez hordy Chmielnickiego. Nr. 3. *Menachem Man syn Mojżesza* (1657—1660) był przedtem rabinem w Krotoszynie. Nr. 4. *Aron Hirsz Kaydanower* (1660—1667) ur. w r. 1614 w Wilnie, uczył się w Lublinie i był rabinem w Białej, Kurowie i Lublinie, gdzie przebył (1657) napad kozaków. Umarł w Chmielniku pod Krakowem podczas sejmiku żydowskiego w r. 1676. Nr. 6. *Wolf z Buczacza* (1683—1691). Nr. 7. *Samuel z Wodzisławia* (1691—1894) uczył się w Krakowie. Nr. 8. *Mosze Wolf* (1694—?) był przedtem rabinem w Mińsku, żenił się w Lubomlu. Nr. 9. *Eliezer Heilbronn* (1700) uczył się w Jarosławiu (1648) studyował w Przemyślu, był rabinem w Międzyrzeczu i Tomaszowie. Nr. 10. *Baruch Rappaport* (1710—1746) ur. się we Lwowie i był rabinem w Mińsku i Wilnie. Już podczas swego urzędowania w Fürth ubiegał się o rabinat w Grodnie. Córki swe wydał za mąż do Polski. Nr. 14. *Hirsz Janów* (1778—1785) ur. się w Lesznie. Nr. 15. *Salomon Kohn* (1789—1819) ur. się w Rawicz (Poznańskie) i był ostatnim polskim rabinem w Fürth.

52) Horowitz M. Dr. Rabbiner: *Die Inschriften des alten Friedhofes der israelitischen Gemeinde zu Frankfurt a/M mit einer Einleitung*, Frankfurt 1901. 8° stron LIII+708. Księga ta obejmuje 5934 epitafiów z lat 1272—1828. Wśród tych mężów i kobiet, pochowanych na cmentarzu w F., wiele osób z Polski, zwłaszcza po r. 1648 i po strasznych spustoszeniach szwedzkich. Wielka gmina F. powołała niejednego rabina z Polski, dlatego są te epitafia prawdziwą kopalnią dla dziejów Żydów w Polsce i nieodzownym podręcznikiem dla badaczy. Układ całości chronologiczny, przy końcu dzieła klucz alfabetyczny. Wydanie wzorowe.

V. Opracowania ogólne.

53. Lewin Louis: *Deutsche Einwanderungen in polnische Ghetti*. (Sonderabdruck aus dem „Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft“ in Frankfurt a/M. IV u. V) Frankfurt a/M. 1907, stronic 120. Jest to nader mozolna robota, wymagająca nadzwyczajnej cierpliwości. Autor ułożył alfabetyczny kataster nazwisk i imionisk żydowskich w Polsce i wywodzi skąd właściciele tych nazw przybyli. Autor wykazuje wielką erudycję i cierpliwość, lecz komu się ta robota przyda, trudno określić.

54. Szelągowski Adam: *Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie bizantyjsko-arabskim*. Kraków. Akademia Umiejętności. 1909 stron 134 *caput* III „Itinerarium Rabanitów. Autor podaje wzmianki o liście Chasdaja ibn Szaprut do Hagana Chazarów,

oraz notatki o Benjaminie z Tudeli i opis dróg kupców żydowskich araba Ibn Chordabeh w VIII wieku.

55) Goldstein M. W.: Zur wirtschaftlichen Geschichte der polnischen Juden im Mittelalter. Zeitschrift für Demographie u. Statistik der Juden, Jhrg. 4. (1908), str. 168—172.

56) Dubnow Sz.: Jewrejskaja Polska w jepochu rozdzielów (Żydowska Polska w epoce podziałów). Jewr. Starina tom II, str. 3—17. 1909. Śliczny syntetyczny obraz żydostwa polskiego w ostatniej dobie Rpltej. Ustęp I obejmuje krótką epokę lat w przededniu sejmku wielkiego. (1780—1788).

57) Dubnow Szymon: Jewrejskij Mir nakanunie 1789 goda. (Żydowski świat w przededniu 1789 roku). *Jewrejski Mir*. Petersburg 1909 zeszyt III—IV.

58) Nissenbaum Sz. B.: Geschichte der Juden in Pojlen. (żarg.: Historia Żydów w Polsce) Warszawa 1908 stron 88. Jest to popularna książeczka, oparta po większej części na książeczce Sempolowskiej (Żydzi w Polsce. Warszawa 1906. Obacz nasz „Przegląd literatury“ Nr. 148) z powtórzeniem tych samych błędów. Autor dzieje wewnętrzne Żydów zbywa ogólnikami, czem pogorszył pracę pani Sempolowskiej i tylko trochę więcej miejsca poświęcił czasom rozbiorowym i gminie warszawskiej w pierwszej połowie XIX wieku. Całość nierównomierna, autor zupełnie nie użył źródeł żydowskich, co jest tem dziwniejsze, że sam napisał słownik biograficzny rabinów i seniorów lubelskich. (Obacz nasz „Przegląd literatury“ Nr. 24).

59) Galant H.: K'istoryi Umańskiej riezni (Do historyi Rzezi humańskiej 1768) Kijów 1908.

60) Kohn Markus (Mardochoj ben Hillel Hakohen) *Cillei Zichronoth*. Pamiętnik z młodych lat. Hasziloach (Odessa) tom 17 (1907) str. 335—338 i tom 18 (1908) str. 526—535. Ciekawe dzieje Żydów na Litwie w połowie XIX wieku.

61) Aşkenazy Szymon: Łukasiński tom I 1908, tom II 1909. Łukasiński zajmował się kwestyą żydowską w przededniu skończenia się lat dziesięciu od czasu zawieszenia praw politycznych dla Żydów (1808 — 1818) I str. 40—44.—Łukasiński jest autorem rozprawy p. t.: „Uwagi pewnego oficera nad uznaną potrzebą urządzenia Żydów w naszym kraju i nad niektórymi pisemkami, w tym przedmiocie teraz wyszłemi“. Nadzwyczaj ważnym dla dziejów Żydów w tym czasie jest *ekskurs* (I str. 337—9), w którym autor streszcza literaturę czasu.

62) Aşkenazy Szymon: Pierwszy syonista polski. *Biblioteka warszawska* 1908 Grudzień str. 454—469. Salomon Płoński, żyd warszawski, odbył pielgrzymkę do Palestyny, a wracając (r. 1821) pisał dwa listy do swego zięcia. Listy te pochwycono w t. zw. czarnym gabinecie i wysnuto z nich wnioski o tem, że Żydzi polscy chcą odbudować Jerozolimę; listy przesłano do Petersburga, a Płońskiego aresztowano już w Warszawie i skonfiskowano mu 61 listów, jakie przewoził od żydów palestyńskich do krewnych w Warszawie. Śledztwo—które odkryło organizację *chaluki* (jałmużny dla biednych w Palestynie)—trwało kilka lat i zanim wyszła na jaw cała niedorzeczność, Płoński umarł w więzieniu.

63) Beilin S.: Iz raskazow o kantonistach (Z opowiadań o kantonistach). *Jewr. Starina* Tom II, str. 115 — 120. Kantonistami nazywano tych Żydów, w Rosyi i Królestwie, których w młodym wieku porwano z domu rodziców i oddano do wojska.

Na ten temat jest ładne opowiadanie: Niemirower J. Dr.: *Chaim Esra Capitain. Ost u West* Berlin. Grudzień 1909, str. 733—340.

64. Benedikt Clotilde: Zur Geschichte der jüd. Aerzte in Krakau. *Oesterreichische Wochenschrift* 1909 Nr. 51. (17 grudnia). Z dzieła Jana Lachsa. Kronika lekarzy krakowskich do końca XVI w. Arch. do dziejów literatury ośw. w Polsce tom XII, str. 89 — 176. (Omówienie w II części).

65) Ch.: Iz istoryi warszawskawo rabinskawo uczyliszcza. (Z historii warszawskiej szkoły rabinów (Pereżytoje I) Petersburg 1908 str. 22 — 233. Jest to streszczenie ustępu o szkole rabinów w dziele: „Z dziejów gminy starozakonnych w Warszawie w XIX stuleciu“ Tom I, „Szkolnictwo“. (Obacz nasz „Przegląd literatury“ Nr. 189).

66) Zubrzycki Tadeusz: Żydzi w szeregach powstańczych 1863 roku. *Jedność* Lwów Nr. 5.

67) Gawroński Rawita Fr.: Żydzi w poezji ludowej i historii ruskiej. *Jedność* Lwów Nr. 45, 47, 48, 49, 50. Nadzwyczaj ciekawy przyczynek do historii z lat 1648—9, i rzezi Żydów na Ukrainie.

68) Merwin Bertold Dr.: Żydzi w Powstaniu 1863 r. „*Jedność*“. Lwów 1910. Nr. 4. Bardzo ciekawy i informujący artykuł historyczny wraz z indeksem Żydów-powstańców.

Ten sam: Toż samo w osobnej odbitce. Lwów 1900 stronic 24. 16°.

69) Bader Gerszon: Die ersten jüdischen Schulen in Galizien (żarg.) *Jüd. Volkskalender* 5669 (1908—9) Lwów. Jest to streszczenie Bałabana: Herc Homberg i szkoły Józefińskie dla żydów w Galicyi (1786—1806) Lwów 1906.

70) Bader Gerszon: Die ersten Jesuiten in Lemberg. *Jüd. Volkskalender* 5670 (1909/10) żarg. 109 — 126. Proces żydów lwowskich z Jezuitami i miastem (1604 — 1609) na podstawie Bałabana: Żydzi lwowscy (1906) żarg. VI, str. 89—146.

71) Szir Giula (Pieśń zbawienia) „*Kol Machsike Hadas*“ Lwów 1909 (Nr. 2, 3, z 15 i 22/X). Proces Żydów lwowskich z Jezuitami na podstawie książki, jak wyżej.

72) Berliner A, Dr.: Abhandlung über den Siddur des Szab-tai ha-Sofer aus Przemyśl auf Grund der einzigen Handschrift in der Bibliothek des Beth ha-Midrasz in London. Frankfurt a/M. 1909 stronic XVII+82. Sama rozprawa — hebrajska, wstęp (I—XVIII) zawierający biografie Sabbataja i dzieje księgi — po niemiecku. S. żył w pierwszej połowie XVII wieku, uporządkował modlitewnik i napisał doń komentarz, do dzisiaj nie drukowany. Jego modlitewnik był aprobowany przez sejm Żydów polskich w Lublinie w r. 1611 i 1618/19.

73) Reimer Julius Dr.: Katharina Wajgiel. *Allgm. Zeitung des Judentums*, Berlin 1909 Nr. 48 26/11). Notatka — według kroniki Łukasza Górnickiego — o spaleniu w r. 1539 w Krakowie 80-letniej

żony burmistrza Melchiora Weigla. Przyjęła ona wiarę żydowską i uporczywie w niej trwała.

74) Galant J.: Arendowali li Jewrei prawosławnyja cerkwi na Ukrainie? (Czy Żydzi dzierżawili cerkwie prawosławne na Ukrainie?) Jewr. Starina Tom I. (1909), str. 81—87. Autor przechodzi źródła tego wierzenia i neguje wszystkie w tym kierunku rozsiewane wieści.

VI. Osoby i rodziny.

75) Łuniński Ernest: Berek Joselowicz i jego syn. Zarys historyczny. Warszawa 1909, stronic 136. Dnia 5 maja b. r. minęło 100 lat od czasu, w którym zginął Berek pod *Kockiem*, a nie mieliśmy dotąd żadnej prawdziwie historycznej pracy o nim. Autor podjął się tego zadania i wywiązał się z niego bardzo dobrze. Pozbierał obfite źródła do tej materji z najrozmaitszych archiwów, wyzyskał literaturę drukowaną i dał nam zupełny obraz Berka. Druga część pracy odnosi się do Józefa Berkowicza; tu autor przebił się przez las broszur z lat 1815—1830 i zapoznał czytelnika ze sprawą żydowską podczas pierwszych sejmów w Królestwie polskim, oraz przed wybuchem powstania listopadowego. Ten ustęp (str. 64 — 80), choć dość obszerny, winien autor rozszerzyć, pogłębić i wydać oddzielnie.

Prawdziwą ozdobą pracy p. Łunińskiego są liczne ilustracye.

76) Łuniński Ernest: *Pułkownik Berek Joselowicz*. Lwów 1908. Nakładem czyteln. Twa szkoły lud. im. B. Goldmana. Jest to popularny wyciąg z pracy wyżej omówionej.

77) Mstisławska S.: *Berek Joselowicz i jego syn*. Jewr. Starina II, str. 128 — 148 (Petersburg 1909). Obszerne streszczenie pracy Łunińskiego.

78) Materyaly do historyi *Berka Joselowicza*. *Jedność* (Lwów 1909). Nr. 19. tamże: 1) Uwiadomienie o formującym się pułku starozakonnym. 2) Berek Joselowicz do współbraci. 3) Głosy współczesnych o udziale ludności żydowskiej w powstaniu Kościuszkowskim. 4) Pieśń ludowa o Berku. 5) Pochwała walecznych Polaków. 6) Zaopatrzenie dla wdowy po Berku.

79) Kandel D a w i d: Berek Joselowicz. Przemówienie, wygłoszone w Kole histor. uczniów Uniwersytetu lwowskiego dnia 5 maja 1909 r. Przegląd historyczny tom IX, zeszyt 1—3, str. 299—398 (1909).

80) Hermelin D. M.: *Isaak Ber Lewinsohn*. Biography. Newyork 1904. 16° stron 77 (Internationale Bibliothek). Żargonowa, popularna, dobrze opracowana biografia Lewinsohna: (Obacz nasz „Przełąd Literatury 1908 Nr. 85—88“.

81) a. (Kipa): *Abraham Stern* (z portretem) „*Na naszej ziemi*“. Lwów (dodatek do Kurjera lwowskiego) Nr. 13 rok 1909. Kilka aktów do mianowania Sterna członkiem „Twa Przyjaciół Nauk w Warszawie“, oraz dekret Aleksandra I (1815), wyznaczający Sternowi pensję roczną 1200 złp. i 1800 złp. jednorazowego zasiłku. Akta zaczerpnięte autor z Muzeum książąt Czartoryskich w Krakowie.

82) Bader Gerschon. (Gustaw): A Korban für jüdischen Fanatism (A b r a h a m K o h n). Jüdischer Volkskalender 5669 (1908/9).

Lwów żarg. str. 72—82. Literaturę o Kohnie, rabinie lwowskim, otrzym w r. 1848, obacz: Przegl. literatury 1908 Nr. 91.

83. Bader Gerschon: *Berisz Meisels*, a merkwürdige Figur von vorigen Jahrhundert (1798 — 1870) „Neue Volkszeitung“ (żarg.) Rzeszów, 2 kwietnia 1909, Nr. 71 II rocznik. Toż samo przedrukowano;

84) Bader Gersohn: *Rabi Berisch Meisels*. Jüd. Volskalender Lwów (żarg.) 5670 (1909/10), str. 69 — 74. Ciekawy szkic histor. o rabinie krakowskim i warszawskim Mejzelsie, który brał udział w powstaniu styczniowym.

85) Bernfeld S. Dr.: *Sichron I-chachamin*. Hasziloach (Odessa) XVII (1907) str. 164 — 171 Biografia: Salomona Bubera, Steinschneidera i innych.

86) Kameelhaar Jekutiel Arie: *Sefer Mofath hador*, w toldot rabi *Jechieskiel Landau*. Munkacz 1903 stronic 1903. Ezechiel Landau urodził się w Polsce, a potem był rabinem w Pradze. Do tej książki drukowane „Gutachten“ Landau'a z r. 1783 w tłum. hebr. Schönbluma, podług wyd. Kischy (ob. nazw. Przegl. liter. Nr. 181).

87) Lewkowitz I.: *Salomon Majmon i jego filozofia* (Szkic do sylwetki) Warszawa 1908, stron 31.

88) Berliner A.: *W'hema baksawim Aus dem schriftlichen Nachlasse der Brüder Jolles aus Lemberg*, mit einer Einleitung herausgegeben. Berlin, Louis Lamm 1909 XII. 48 stron. Główną część pracy stanowi korespondencya Josta z braćmi Zacharjaszem Jezajaszem Jollesem (ur. we Lwowie 1814, um. w Mińsku 1852) i Baruchem Jollesem.

89) Kohn-Zedek: *Dor jszarim*. Beiträge zur Geschichte der Familien Loria und Treves, Berdyczów 1908, str. 34.

90) Kaufmann Dawid: *H. Graetz, Gesammelte Schriften*. Frankfurt 1908, str. 273—282).

91) Tenże: *Dr. Joseph Perles* (Gesammelte Schriften. Frankfurt a/M. 1908, str. 307—312). P. był Rabinem w Poznaniu i autorem licznych prac; wśród nich: *Geschichte der Juden in Posen*. 1865.

92) Tenże: *Zu S. J. L. Rappaports hunderstem Geburtstag 1890* (Gesammelte Schriften Frankfurt a/M. 1908, str. 313—327). O Rappaporcie obacz nasz Przegląd liter. Nr. 62—66.

93) Balaban Majer Dr.: *Zelman*, burmistrz kahalny w Drohobyczu w drugiej połowie XVIII w. „*Nasz kraj*“ Lwów 1909 Nr. 1—2, przedruk „*Dziennik polski*“ Lwów 1909, po hebr. *Hacefira* (Warszawa) 1911 Nr 265—268.

O Zelmanie śpiewa lud ruski do dzisiaj. Rzecz oparta na badaniach prof. Szaraniewicza i własnych autora.

94) Rosenfeld S. J.: *Rabbi Israel Salanter* (Lipkin), jego diejtajelność i pośledowateli (jego działalność i naśladowcy). *Pereżytoje I*. St. Petersburg 1908, str. 66—104.

Rabbi Salanter urodził się w r. 1810 na Litwie w Telszach i działał po większej części w Wilnie i Kownie. Jest twórcą t. zw. *Musser* t. j. *etyki* dla ludu, którą wiecznie wykładał. Autor zagłębił się w kierunek Salantera i podał nam monografię wyczerpującą i nader ważną. Salanter chciał bowiem zwalczać „oświecenie“ przez wciągnięcie całego ludu do życia religijnego, a uczynił to przez stałe wykłady popularne li tylko w kierunku podkreślania etycznych momentów w judaizmie.

Jego szkoła dąży przeto do tego samego celu, co chassydyzm, tylko innych używa środków.

95) Wiernik Perec: Der Wilner Gaon (Rabi Eliahu ben Salomo. Salman) der geistiger Führer von die Misnagdim (żarg.). Newyork 1906. (Internationale Bibliothek) stron 38. Popularna biografia Eliasza z Wilna, głównego przeciwnika chassydyzmu. (Obacz o nim nasz Przegl. Literat. Nr. 83—84).

96) Landsberger J. Dr.: Israel Moses aus Kurnik. Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde Lipsk. 1909, str. 124—5. Kilka notatek o rabinie z Kurnika.

97) Icchaki A.: Perec Smoleńskim. Sein Leben und literarische Wirkung (żarg.) Verlag „Progress“ Warszawa 1904, str. 64 (rzecz popularna lecz wyczerpująca).

98) Perles Dr.: (Königsberg i Pr.) Daniel Chwolson, zu seinem 90-ten Geburtstage. 3 Dezember 1909. Allgem. Zeitung des Judentums“. Berlin 1909 Nr. 51. Obszerniejsza biografia uczonego rosyjskiego i działacza w sprawie Żydów w Cesarstwie i Królestwie.

99) Hahn: M. Jutrosiński. Allgem. Zeitung des Judentums. Nr. 52, 1909. J. urodził się w r. 1825 w Sandberg w Poznańskim i wiele lat pracował jako profesor gimn. w Poznaniu. Um. 9. XII. 1909 w Berlinie, jako dyrektor zakładu sierot.

Hahn: dtto. Vossische Zeitung 28. XII. 1909.

(c. d. n.).

Dr. MAJER BALABAN.